

AZ EGYMÁSRA TORLÓDÓ HÁTRÁNYOK ÉS A TÁRSADALMI SZAKADÉKOK NYOMÁBAN

FERGE ZSUZSA MUNKÁSSÁGÁHOZ, SZEMÉLYES NÉZŐPONTBÓL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.193>

SZAKMAI ÉS SZEMÉLYES EMLÉKEK

Ferge Zsuzsa életművének számos példaadó eleme közül ebben a megemlékezésben kettőt szeretnék kiemelni. Először is azt, hogy a múlt század hatvanas éveinek minden gátló körülménye ellenére is olyan rétegződési modellt tudott létrehozni, amely sok tekintetben ma is kiindulópontul szolgál a társadalmi egyenlőtlenségek, az egymással összekapcsolódó hátrányok vizsgálatában. Nem áll messze ettől a következő ilyen mozzanat: a maradandó eredmények dacára is folyamatosan jelen lévő megújítási készség, az előnyök és hátrányok létrejöttének és újratermelésének minél teljesebb megragadására irányuló igényesség. Ez a törekvés még munkássága késői szakaszát is áthatotta, ahogy ehhez néhány személyes adalékkal is szolgálni kívánok az írásomban.

A munkajelleg-csoportokon alapuló rétegződésmodell (Ferge 1969) jelentőségét a korabeli ideológiai dominanciát élvező vulgáris (2+1) osztályszéma meghaladásában évtizedeken keresztül gyakorlatilag általános konszenzus övezte a szociológiai berkeken belül. Főleg a nyolcvanas évektől azonban több kutatási program is hangsúlyosan érvelt amellett, hogy az alapul szolgáló kategorizálás nem elegendő a társadalmi differenciálódás komplexebb kritériumainak és a differenciálódás mögött meghúzódó strukturális elveknek a leírására. Ha ezekkel az elképzelésekkel a jelen keretek közt nem is foglalkozhatom részletesebben, egy személyes szál azonban itt is érintenem kell. Angelusz Róberttel a nyolcvanas években a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálata során kiinduló tézisként fogalmaztuk meg a gazdasági mozzanaton túl más társadalmi aspektusok, köztük a kommunikációs vonatkozások, s ezeken belül a kapcsolathálózati és a tudásstílus elemek kiemelt tagolódási szerepét. Jóllehet kiemelt fókuszát tekintve a kulturális-interakciós elgondolásunk akár konkurens irányt is jelezhetett, a foglalkozásokra épülő munkajelleg-modell érvényét nem kérdőjelezte meg, mindezekelőtt az olyan gazdasági vonatkozásokat tekintve, mint az életesélyek munkahelyi, jövedelmi, karrierösszetevői. A kutatás újabb hullámai során a későbbiekben sem változott ez az alapállás a különböző típusú erőforrások összevetésekor, sőt a kapcsolathálózati elem kiemelése mellett az átfogó munkajelleg kategóriák kiemelt szerepet is kaptak a rendszerváltás előtti és utáni időszakokra vonatkozó generációközi átörökítési viszonylatok elemzésekor.

Tegyük hozzá, a munkajelleg-modellt érzékenyebb kritikák is érték, ezek Ferge Zsuzsa reflexióiban sem maradtak nyom nélkül. Viszonylag egyszerűbb volt a helyzet azokkal az ellenvetésekkel, amelyek a rétegződéssémához egydimenziós jelleget társítottak. Zsuzsa ugyanis a kiindulástól fogva azt tételezte, hogy a modell jellegében túlmegy egy statisztikai jellegű foglalkozási kataszteren, a társadalmi tér számos olyan elemét

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, szociológiai tudomány CSc.

képezve le szintetikus keretben, amelyek a köznapi gondolkodásban számára is kézzelfoghatóan vannak jelen. Hadd emeljem ki ezzel kapcsolatban a *Szociológiai Szemle* egy különszámát, melynek vendégszerkesztésére őt magát kértük fel, s ennek minden gyakorlati nehézsége mellett is papírra vetette saját koncepciójának egy megújított verzióját *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államkapitalizmusban és az újkapitalizmusban* címmel (Ferge 2002). A tanulmány első részében, a már klasszikus rétegződésmo­dell genezisét kifejtve, így fogalmazott: „Az iskolázottság, a régiók, a település jellege (városiassága vagy nagysága), a vezető-vezetett hierarchia, a gazdasági ágazat, a jövedelem, alkalmanként a társadalmi származás külön-külön is sokféle egyenlőtlenséget hordoztak. Mégis szükség volt egy átfogóbb, több strukturális jelentést hordozó osztályozásra... A munka jellege az egyenlőtlenségek számos dimenzióját vagy összetevőjét látszott összekapcsolni” (Ferge 2002:12).

Más kritikák ugyanakkor a modell kontextuális specifikumát, meghatározott struktúrához kötődő jellegét és az ezzel kapcsolatos érvényét firtatták. A tanulmány ezekre az észrevételekre is új elgondolások bevezetésével kísérelt meg reflektálni; ahogy a címében is jelezte, a rendszerváltás előtti és utáni vonatkozásokat tekintve egyaránt. A szerkesztési folyamat során annak is tanúi lehettünk, hogyan próbálta meg Zsuzsa a vezetői pozíció és tudás szerint tagolt rétegződésséma egyfajta megfejelésével vizuálisan is érzékeltetni az államszocialista időszakra jellemző tagoltság döntően hatalmi-politikai hierarchikus beágyazottságát². Az újkapitalista berendezkedés vázolt modelljében ugyanakkor a vezetői és a munkaerőpiaci pozíció mellett a töketelajdon jutott kiemelt szerephez, a kulturális tudáselem pedig egy következő szintre szorult).³ A néhány évvel későbbi akadémiai székfoglaló előadás (Ferge 2004) tagolódási mintáiban – minden bizonnyal a kelet-közép-európai rendszerváltó társadalmak elhúzódó válságtapasztalatai nyomán is – még hangsúlyosabbá vált a munkaerőpiaci pozíció, s ezen belül maga a munkához jutás tömegesen kérdéses eleme. Noha a tudás generációs áthagyományozása és a kulturális hátrányok szegregációs halmozódása ebben az előadásban is kiemelt szerepet kapott, a munka szféráját tekintve a képzettség szerinti differenciálódás nem került előtérbe.

A rétegződés és struktúra hagyományos és újabb megközelítéseit illetően a hazai szociológia fiatalabb generációját képviselő Huszár Ákos publikációsorozata (Huszár 2012, 2013) kétségtelenül újabb stimulusokat hozott a fergei kiindulópontok sok szempontból továbbra is fennálló aktualitását illetően. A kifejtett érvek részben a modellnek az Andorka-féle módosítások mellett is konzisztens voltát és az akár történeti, akár kultúraközi összehasonlítások szempontjából vett komparatív plauzibilitását hangsúlyozták. Másrészt egy olyan normatív-funkcionalista osztálymodell körvonalait vázolták további kutatások előkészítése céljából, amely alapelemeit tekintve az eredeti Ferge-féle elképzelésekből indult ki. A Huszár-féle kezdeményezések egyszerre gyakorlatias és elvi racionalitásáról szólva egy hozzászólásomban (Tardos 2014) azt a rövid jegyzetet is kiemeltem irodalmi áttekintésének részletei között (Huszár 2013:42), amely Esping-Andersennek arra a jellegzetes észrevételére reflektált, hogy minden elméleti különbözőségük mellett a foglalkozási osztálymodelleket realizáló gyakorlati sémák egészében véve inkább hasonlóak.

A rétegződésmo­dell Ferge Zsuzsa által megcélzott strukturális kiterjesztése kétségtelenül megannyi nehézségbe ütközik a szociológiai felvételek sztenderd módszereiből kiindulva, akár a hatalmi-politikai pozíciók, akár a gazdasági tőke, a jövedelmi-vagyoni helyzet egyaránt kislétszámú csúcsszintjeit tekintve. De minden ilyen gyakorlati komplikáció mellett, a hazai rétegződéskutatások újabb hullámának irányvétele is megerősíthette Ferge Zsuzsát az alapmodell tartós értékében. Amikor 2014-ben a *Socio.hu Társadalomtudományi*

2 Lásd Ferge 2002 1. ábráját.

3 Lásd Ferge 2002. 2. és 3. ábráját.

Szemle számára a társadalmiegyenlőtlenség-kutatások megújításának lehetőségeiről adott számot, egy tömör szakmai és emberi tapasztalatból leszárt, hallatlanul bölcs interjúban (Ferge 2014), azt az álláspontját fejtette ki, hogy a struktúra a mai világ soktényezős cseppfolyós szerkezeteiben egyre nehezebben értelmezhető jól megragadható, hierarchikus rendszerként. Amit viszont mégis ilyen strukturaló elemként jelölt meg, az az egyenlőtlenségek. Ahol a kritikus közegeket a társadalmi létra alsó fokaihoz kapcsolta, ez esetben már külön kiemelve az „új létbizonytalanságokkal jellemzett prekariátus” kategóriáját. Bizonyos ambivalenciától sem mentesen, az általa követett megközelítésben mégis bizonyosan reflektált a leíró és a teoretikusan vezérelt kutatási programok eltérő hangsúlyaira: „a strukturális közelítés és az egyenlőtlenségek meghatározó jelentősége a szociológiai gondolkodásom centrumában maradt, a számok pedig e gondolkodás talpköveivé váltak. (Igaz, én sokáig nem mertem struktúrának hívni azt, amit inkább leíró rétegződésnek tekintettem. Kár, hogy ezt a jó szokást részben feladtam.)” (Ferge 2014:22).

A Kovách Imre által kezdeményezett körkérdés-interjú (Ferge 2014) egyebek közt a kapcsolathálózati kutatások alkalmazási lehetőségeiről is érdeklődött a struktúrával, egyenlőtlenségekkel kapcsolatos munkák során. Bár Ferge Zsuzsa maga nem kultiválta ezeket, korántsem volt elutasító e tekintetben. Ha a szcientizmus veszélyére is fontosnak tartott utalni (véltetően akár a technikai apparátus, akár a matematikai modellezés túlzott hangsúlyára és a fogalmi elvontság csapdáira is gondolva), „kiváltságosan jó módszernek” mondta az ilyen típusú – egyszerre kvantitatív és kvalitatív – kutatások lehetőségeit a társadalmi távolságok elemzésére és az individualizációs folyamatok bizonyos társadalmi hatásainak megragadására. Alighanem olyan trendekre és a velük kapcsolatos kutatási irányokra célzott ezzel, mint a pregnáns körvonalú nagycsoportokhoz képest a lazábban szerveződő társadalmi körök, interakciós miliók előtérbe kerülése, s mindezzel párhuzamosan az egyéneket beágyazó hagyományos közösségek bomlási folyamatainak nyomon követése. Ahogyan székfoglaló beszédében (Ferge 2004) hasonló jellegű kapcsolathálózati tendenciákkal is összefüggésbe hozta az egyenlőtlenségek növekedését, részben az egymástól távolodó csoportok közötti érintkezés megritkulására, részben a megroppanó kisközösségek kohéziós, támogató szerepének gyengülésére utalva. Ferge Zsuzsa a kapcsolathálózati téma kapcsán az Angelusz Róberttel végzett kutatásainkat, azok további lehetőségeit és az azokkal kapcsolatban felmerült közös gondolkodást is megemlítette a rétegződés/egyenlőtlenség/struktúra kérdéskört illetően; Angelusz Róbert váratlan elhunytá ebbé végzetesen szült közbe.

2010 májusában az MTA ülészak alkalmával a Gazdaság- és Jogtudomány Osztály szervezésében közös szekcióülésen vettünk részt (A magyar társadalom kérdései – európai összehasonlításban). Történetesen egymást követtük prezentációinkkal (Ferge 2010a, illetve Angelusz–Tardos 2010a). Ferge Zsuzsa *Egy dinamizált struktúra-felfogás: struktúra és cselekvők új megközelítésben* című előadásában az egyén, a társadalom és az állam külön-külön is vizsgálendő szerepét állította középpontba az egyenlőtlenségek egy, a korábbiakhoz képest hangsúlyosabban cselekvésközpontú megközelítésében. Ez a szemléleti fókusz a társadalmi távolságok mindenkori szintjét illetően, a személytelen strukturális erők összjátékán túl, a szereplők vélekedéseinek, aspirációinak is meghatározó szerepet tulajdonított, beleértve a kapcsolati törekvéseket, vagy negatív értelemben a távolságtartásra, bizonyos kontextusokban a szegregációra vonatkozó motivációk kérdéskörét. Ezek a súlypontok már közel álltak a társadalmi hasadások egy kapcsolathálózati szempontú megközelítéséhez, amelyet *A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológiai-politikai tagolódás a magyar társadalomban* című előadásunk fejtett ki. Ennek prezentációs anyaga húsz diát tartalmazott: az előző évtizedekben végzett kutatásaink eredményeit foglalták magukba egy újonnan kialakított tipológiai keretben. A megközelítés közös pontjai és a kölcsönös érdeklődés kifejezésekként küldtük el az összeállítást

Zsuzsa számára, az általa is sürgetett publikációs feldolgozást még csak tervezgetve. Olyan vonatkozásokban számítottunk elsősorban a figyelmére, mint a kapcsolathálózati paraméterek által megragadható társadalmi távolságok és határok egy tipológiai sémája, az erőforrásdeficittek egymást erősítő jellege, valamint a csoportközi kommunikáció hiánya, adott esetekben a szakadékszerű elkülönülése.

A TÁRSADALMI HATÁRVONALAK EGY KÉTDIMENZIÓS TIPOLÓGIÁJA 2010-BŐL

Előadásunkban a kulturális-interakciós rétegződésre, a politikai tagoltságra és a kapcsolathálózati erőforrások⁴ szerepére vonatkozó kutatásainkat egy közös értelmezési keretbe vonva tekintettük át. A társadalmi határvonalak egy olyan tipológiai sémáját mutattuk be ennek során, amely a kapcsolathálózati megközelítés elméleti csomópontjait és a társadalmi differenciálódás Blau-féle strukturális paramétereit vette alapul, köztük az interszekciós-konzolidációs fogalompár idevágó elemeit.⁵ A tipológia a társadalomtörténeti,-elméleti diskurzus olyan korabeli vitapontjaira is reflektált, amelyek nagy társadalmi tömbök, határvonalak – más-más jelentésárral, választóvonalak, szakadások, törésvonalak – mibenlétéről, duális vagy komplexebb jellegéről folytak. A kiindulópontul választott konceptuális alapok, a kapcsolathálózati elemzési keretek és nem utolsósorban a kutatási tapasztalataink is egy komplexebb megközelítés felé mutattak. Egy új mozzanatokat is magába foglaló szerkezeti sémánk a strukturális tagolódások olyan tipológiáját foglalta magába, amely a prezentáció címében foglalt szakadék/szakadás fogalmi együttesét – a törésvonalaktól az elmosódó társadalmi határokig – két szerkezeti dimenzió szerint kísérelte meg rendezni.

1. ábra. A strukturális tagolódások (illetve a „szakadások”) egy tipológiája

	Nominális-kategoriális	Graduális
	strukturális paraméterek	
Zéró összegű	Törésvonal	Nagy társadalmi távolság (nincs közvetlen határ, „strukturális lyuk”)
(blau-i értelemben <i>konzolidációs</i> – nominális vagy graduális pozíciók együttjárásán alapuló –, alacsony csoportközi interakción alapuló, a vertikális elkülönülés irányában ható különbségek)	Strukturális különbségek és intézményes (például érdekvédelmi, pártjellegű konfliktusok együttjárásán alapuló elkülönülések (így a politikai tagolódás klasszikus – <i>osztályalapú</i> – esetei)	Erőforrások egyenlőtlen és összekapcsolódó megoszlása alapján történő társadalmi elkülönülések (pl. különböző <i>centrum-periféria</i> viszonylatok)
Nem-zéró összegű viszonylatok	Társadalmi választóvonalak	’Fuzzy határok’
(blau-i értelemben interszekciós – nominális vagy graduális pozíciók átmetszésén alapuló, a csoportközi interakció eltérő fokát képviselő, horizontális jellegű különbségek)	Kategoriálisan különböző (más vonatkozásokban esetleg közeli <i>élethelyzet</i> – például demográfiai, felekezeti, s részben etnikai) csoportosulások elkülönülése	Generációs (intergenerációs) viszonylatok, életstílus-csoportosulások, kulturális-interakciós, foglalkozási, területi stb. <i>miliók</i>

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. (2010) A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológiai-politikai tagolódás a magyar társadalomban. MTA közgyűlés tudományos ülészak 2010 május.

4 A társadalmi tőke fogalmának kétezres évekbeli kiterjedt alkalmazásával szemben általános értelemben – éppen az előadásunkban is kiemelt zéróösszegű/nem-zéróösszegű vonatkozásra tekintettel – helyesebbnek tartottuk a „kapcsolathálózati erőforrás” terminus alkalmazását; a kérdés elméleti kifejtését (Angelusz 2010).

5 A társadalmi differenciálódás Blau-féle makroszociológiai megközelítésében az alapvető strukturális paraméterek között (a csoportok közötti interakciók sűrűsége, továbbá a csoportméret, a különböző társadalmi pozíciók közötti eloszlások heterogenitása, illetve egyenlőtlensége mellett) az egyes pozíciók szerinti eloszlások erős vagy gyenge összefüggése (összekapcsolódás vagy „konzolidáció” az előbbi, átmetszés vagy „interszekció” az utóbbi esetben) is jelentős szerepet kapott (Blau 1994).

Az alapul szolgáló dimenziók egyike Blau (1994) strukturális makroszociológiai elméletének egyik fő elemét, a nominális és a graduális változók közötti megkülönböztetést követte. A nominális, avagy egy szociológiai, szociálpszichológiai szempontból is közvetlenebbül értelmezhető kifejezéssel a kategoriális változók, egymástól világos határokkal elkülönülő társadalmi csoportokat foglalnak magukba (a nemektől az aktivitási vagy a vallási, etnikai-nemzetiségi társadalmi szegmensektől a különböző pártok szavazótáboraiig), alap esetben horizontális-mellérendelt jelleggel, ha a tényleges körülmények sok esetben meg is kérdőjelezik az elvileg fennálló horizontális vonást. A graduális esetben ugyanakkor a pregnáns hierarchia hiánya mellett az egyes fokok elválásának élessége, az egyes grádicsok simán vagy durván egymásra következő jellege is kérdéses. Angelusz Róbert, aki Blau makroszociológiai elgondolásait kivételes elmélyültséggel, és minden elismerése mellett is kritikusan tanulmányozta, a nominális-kategoriális és a graduális válfaj esetében is meglévő konceptuális ambivalenciát kísérelte meg áthidalni egy olyan négyelemű tipológia révén, amelyet a kurzusain, majd a társadalmi látásviszonyokról szóló tanulmányában körvonalazott (Angelusz 2000:42). Mindez a nominális és a graduális mellett a hierarchikus elemet kiemelő „emergens” és „hierarchikus” válfajokat is magába foglalta.⁶ A társadalmi tagolódások egy bizonyos fokig más hangsúlyú, a határok, az elkülönülés szimbolikus elemeit kiemelő tipológiájának 2010-es körvonalazása során azonban adekvátabbnak tűnt a hierarchikus vonatkozású dimenziót oly módon formálni, hogy közvetlenül a relációk antagonisztikus/nem-antagonisztikus jellegét fejezze ki a zéró-összegű/nem-zéró összegű viszonylatok megkülönböztetésével.

A kapcsolathálózati megközelítés döntően pozitív és szimmetrikus viszonylatokat (és a társadalmi tőke kutatási irányában is az egyéni szintű erőforrások egyszerű csoportszintű aggregálását) alapul vevő kutatási gyakorlatai nagyrészt háttérbe szorították a zéró-/nemzéró-összegű komplikáltabb társas mechanizmusokat. A társadalmi tőke negatív vonatkozásai, köztük az *ingroup/outgroup* határvonalak felerősödése iránt az elmúlt évtizedekben megnőtt figyelem az aszimmetrikus és a többszintű hierarchikus viszonylatok strukturális modellezését (Martin 2009) is magába foglalta. Fontos előzmény volt Pappi (1990) kifejezetten kapcsolathálózati szemléletű munkájában az antagonisztikus/nem-antagonisztikus dimenzió megjelenése az osztály- és a státusfókuszú tagozódások tipológiai elemeként.⁷ Burt (2005) kutatási programjának a személyközi kapcsolatokban a „strukturális lyukak” fenntartására irányuló kutatási fókusza a stratégiai előnyszerzés elemét emelte ki, az egyéni szinten felhalmozódó társadalmi tőke konkurens vonásait és ellentmondásos csoportszintű kihatásait is megjelenítve. Tilly (1998) sok tekintetben hasonló interakciós kiindulópontokból, az előnyöknek a kizsákmányolásig menő különböző típusú felhalmozásából vezette le a társadalmi csoportok éles körvonalú kategoriális elkülönítésén alapuló tartós egyenlőtlenségek létrejöttét.

Ha Tilly közvetlenebbül kötődött is a kapcsolathálózati irányzathoz, mint Blau, az elgondolásában rejlő dinamikus elem (egyenlőtlenségek kategoriális összekapcsolódása>szegregáció>tartós egyenlőtlenség) fontos vonatkozásban rokonítja vele.⁸ Az alapul szolgáló zéróösszegű mechanizmusok konszolidációs tendenciái a körvonalazott sémánk másik dimenzióját tekintve a pregnáns határvonalú kategoriális válfaj, míg a

6 Ez a négyelemű tipológia a nominális/graduális megkülönböztetést két alapkategorizációra bontotta, 1. a hierarchikus rendezettség 2. az éles határvonalak megléte vagy hiánya szerint. A két dimenziót keresztező séma a tényezők négy típusát eredményezte (az „emergens” a blauai makroszint vonatkozástól eltérő értelemben). Lásd ezt a sémát a függelék 1. ábrájában.

7 A tipológia kapcsolathálózati előzményeivel egy korábbi tanulmányom (Tardos 2012) foglalkozott részletesebben.

8 S bár ebben az írásban túl messzire vezetne a szál bővebb kifejtése, közvetlen konceptuális rokonként jelölhető meg a kapcsolathálózati megközelítés vezető elméleti elgondolásai között White (2008[1965]) egyszerre kategoriális és network jellegű catnet fogalma is.

nem-zérőösszegű interszekciós hatások a válaszfalakat oldó gradualitás irányába mutatnak.⁹ Noha a modell két dimenziója ebben az értelemben nem is független egymástól, a tendenciaszerű („kongruens”) együttjárás nem zárja ki a „nem kongruens” válfajok előfordulását. Sémánkban az egymást erősítő antagonisztikus hatásokon alapuló törésvonal, illetve az egymást átmetsző hatások következtében az egyenlőtlenségek oldása melletti miliőszituációk elmosódó körvonalai, a tendenciaszerű mechanizmusok két alapesete mellett két további típus is megtalálható. Így nem egészen távol a miliőszituációk válfajától, ugyancsak alapjában horizontális jelleggel, de kevésbé életstílus, mint inkább objektív jellemzők alapján olyan élethelyzet-csoportok választóvonalai jelennek meg, amelyek különbözősége elvileg nem generál társadalmi árkokat, szegregációs elkülönülést. A másik „rendhagyó” válfaj ugyanakkor az olyan változók együttese mellett rajzolódik ki, amelyek ugyan egymással többé-kevésbé összefüggő folytonos hierarchiába rendezik a népességet, de az elmélet szerint éles elkülönülés alapjául szolgáló kategoriális változók hiánya esetén az összefüggéseknek ez a fajta „konszolidált” együttes megjelenése nem eredményez szakadásszerű különválást a népesség egyes szegmensei között. Amikor a sémában (Burt hálózati fogalmát kölcsönözve) a „strukturális lyukakat” emeltük ki a típusra jellemző megszakítottságok vezető elemeként, olyan interakciós szakadékokra céloztunk olyan hierarchikus szegmensek közötti kommunikációs deficit értelmében, ahol a (jellemzően fizikailag is meglévő) társadalmi távolságok gyakorlatilag eleve nem engednek betekintést a másik póluson jelenlévő távoli világba (az Angelusz-féle társadalmi látásviszonyok egy fontos mozzanataként).¹⁰

Ha az annak idején tervezett publikációs kidolgozás oldaláról tekintjük a séma további finomítását, mindekelőtt a kulturális-interakciós rétegződéskutatásaink alapelemei, a network-vonatkozások árnyaltabb kibontása és az innen jórészt hiányzó tudásstílus vonatkozások bevonása jelenhetnek meg. Bár prezentációnk a Hálózatok a magyar társadalomban c. tanulmányunkra (Angelusz–Tardos 2006) több tekintetben is támaszkodott, ezek inkább az erőforrásjellemzők (köztük a kapcsolathálózati erőforrások) belső összefüggéseire és társadalmi hátterének részleteire terjedtek ki, mint egyes par excellence kapcsolati fókuszú elgondolásokra. Az illető dolgozat befejező része ugyanakkor egy olyan sémát vázolt, amely a prezentációs séma kétdimenziós tipológiájához némiképp hasonlóan két fogalmi páros szokásszerű mechanikus összekapcsolásával szemben jelenített meg alternatív válfajokat.¹¹ A makrocsoportokhoz többnyire homofil jelleggel – a személyes kapcsolatokhoz képest ugyan gyengébben – kötő, de sok esetben érzelmileg is átélt szolidaritás-szálak a prezentációs séma törésvonaltípusával rokoníthatóak.¹² A „rendhagyó” válfajok másik oldalán, a ma jelenlévő társadalmi kontextusokban sem veszítették ugyanakkor jelentőségüket az olyan, jellegükben különböző hierarchikus szinteket összekötő (pl. patrónus-kliens viszonylatú, inkább instrumentális, mint expresszív jellegű) társas kötelékek, amelyeknek például lokális alapon szerveződő szegmensek közötti választóvonalak adhatnak támaszt. Bár a jelen kereteken túlmenne ezeknek az összefüggéseknek a további kibontása, a kapcsolati beágyazódás vázolt jellegzetességei az olyan szubjektív orientációk szempontjából sem mellékesek,

9 Nem árt itt megjegyezni, hogy bár az elmúlt évtizedek társadalomkutatásában az interszekció fogalma különböző társadalmi egyenlőtlenségek együttes előfordulása kapcsán meglehetősen közkeletűvé vált, erre többnyire az eredeti blau-i fogalmi páros jelentésétől eltérően, inkább az egyenlőtlenségek szoros kapcsolatára utaló (Blaunál konszolidációs) és nem azok szétválását kifejező (Blaunál interszekciós) értelemben került sor.

10 A társadalmi látásviszonyok tudásszociológiai vonatkozásairól lásd: Angelusz 1996, illetve Angelusz 2000.

11 Így a kötelékek erős/gyenge mivolta, illetve a különböző típusú kapcsolatok homofil vagy heterofil jellegének „szabályszerűen” tételezett együttese (erős kötés+homofília, illetve gyenge kötés+heterofília) mellett két „rendhagyó” (erős kötés+heterofília, illetve gyenge kötés+homofília) válfajt is megjelenített ez a kapcsolati tipológia.

12 Amikor itt Harrison White *catnet* jellegű hálózati szerveződéseire hivatkoztunk, a különböző társadalmi kategóriák szerinti éles körvonalú kategoriális elkülönülés egymást erősítő hálózati és szimbolikus folyamataira kívántunk utalni.

mint amilyeneket 2014-es interjújában Ferge Zsuzsa is kiemelt az egyenlőtlenségekkel, azok tolerálásával kapcsolatos kutatások fontosabb csomópontjai között.

A séma közvetlenül nem épített rá, és itt is csak érintőlegesen kerülhet szóba a kulturális-interakciós kutatásaink (Angelusz–Tardos 2012[1991]) egyik pillére, a tudásstílusok különböző válfajainak megkülönböztetése. A szimbolikus-reprezentatív (vagy egy másik változatban uralmi-reprezentatív) típus hangsúlya kézenfekvően függ össze a határképző, elkülönítő tendenciák érvényesülésével. Ezzel az alapjában zéróösszegű jellegű elemmel szemben az instrumentális-kognitív tudásstílus számára a választóvonalak mérsékeltebb megjelenése jelenthet kedvezőbb közeget (de az összefüggés megfordítva, a stílus oldaláról is értelmezhető). És többé-kevésbé hasonló, szintén a nem-zéróösszegű viszonylatok iránti affinitás tételezhető fel a szóban forgó tipológiánk harmadik elemét, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílust illetően is.

A strukturális tagolódások vázolt tipológiájában rejlő további lehetőség a társadalmi tagoltság olyan „magelemeinek”, mint az osztály, a réteg, a miliő, a rend, a csoportközi kapcsolatok és választóvonalak értelmében vett rendezése. Ezeket a séma az egyik átlójának két oldalán (lásd: „osztály”, illetve „miliő”) részben tartalmazza is. Arról azonban nincs szó, hogy a fenti tagoltsági „magelemek” egy az egyben közvetlenül megfeleltethetők lennének a határvonal-tipológia négy válfajával. Sőt maga az osztálykategória elhelyezése sem annyira egyértelmű, mint a sémában való megjelenéséből tűnhetne. Ha a vázolt modellben a politikai konfliktusok hagyományos erővonalai által is hangsúlyosan megjelenített gazdasági (klasszikus formájában tőke/munka jellegű) osztályokról volt szó, az elkülönülés finomabb megkülönböztetéseinek alapuló weberi társadalmi osztályok inkább (a séma jobb oldalán) a rétegszerű graduális válfajjal rokoníthatók. Míg a foglalkozási osztályoknak egy, a szubkulturális vonásokat is magukba foglaló (így Grusky-féle¹³) értelmezése a nem-zéróösszegű térfél választóvonalalapú elemével társítható. Míg a foglalkozási osztályok egy másik, nagyobb szektorális szegmensekre is épülő (így Esping-Andersen- vagy Oesch-féle¹⁴) felfogása már inkább a fontos horizontális elemeket is magába foglaló és alapvetően elmosódó határokkal jellemezhető miliőválfaj felé mutat. Ami pedig a rendeket, a rendies jelleget illeti, ezt ismét a séma zéróösszegű térfelén, a gazdasági és a (weberi típusú) társadalmi osztályok térénümát is átfogva kereshetjük (egyben az adott típusú osztályok bizonyos, szimbólumokban, viselkedési formákban is érvényesülő – ha nem is rendi, de rendies – jellegét is érzékeltetve).

A fenti áttekintés egyben a tekintetben is további megfontolásra int, hogy ha csábító is lenne a séma egyes válfajait a társadalmi-történeti evolúció meghatározott (például Luhmann által megkülönböztetett) válfajaihoz kapcsolni, sokkal inkább az adott vonatkozásban is meglévő, a mai viszonyokra is érvényes szinkronitást érdemes hangsúlyozni. Sőt, az individualizációs/posztmodernizációs/globalizációs irodalom különböző áramlataiban tételezett (sémánkban a konszolidált törésvonalas osztályoktól az elmosódó miliők felé tartó) elmozdulások töretlen érvényét sem célszerű adottnak venni, ahogyan elhúzódó válságperiódusok, korábban nem várt átalakulások példát is szolgáltatnak ilyen fordulatokra, akár a rendies változatok irányába. De saját kutatásaink főbb csomópontjai is példát szolgáltatnak a különböző tagoltság-válfajok egyidejű jelenlétének figyelembevételére. Az általánosan jelenlévő miliőhangsúly és különböző típusú erőforrások egymást

¹³ Lásd például Weeden és Grusky (2012) a foglalkozási osztályoknak egy – a makroosztályoktól eltérő – a szocializáció és csoport-identitás szempontjait inkább figyelembe vevő – mikrotipológiáját.

¹⁴ Lásd Esping-Andersen 1993, illetve nyomában Oesch 2015 a foglalkozási osztályok tudásjelleg- és ágazati vetületet is kiemelő, a hagyományos (ipari-technikai, szervezeti) és posztindusztriális (szociokulturális, szolgáltatási) hangsúlyok szerint is különbséget tevő tipológiáit.

potenciálisan ellensúlyozó jellegének kiemelése mellett, a zéróösszegű vonatkozások tartós érvényesülése került előtérbe, amikor a szellemi/fizikai hasadás rendszereken átvívelő szerepét emeltük ki a reprodukciós folyamatokban. És hasonlóképpen, amikor a csoportközi kommunikáció szakadásszerű hiányait emeltük ki a makronetwork viszonylatok elemzése során.

TÁRSADALMI TÁVOLSÁGOK, CSOPORTKÖZI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS ELISMERÉS

Empirikus elemzéseink közül a különböző típusú társadalmi szakadások összekapcsolódása és azok integrációs/dezintegrációs hatásai, a csoportközi kommunikációra vonatkozó következményei lehettek olyan kapcsolathálózati mozzanatok, amelyek Ferge Zsuzsa figyelmét a saját kutatási csomópontjai szempontjából is felkelthették. Melyek voltak a konkrét hasadástípusok, amelyeket korábbi kutatásaink nyomán 2010-es prezentációnk kiemelt? A magyar társadalom alapvető strukturális szakadékaikról szólva az erőforrás, az életkori-generációs és a politikai-ideológiai vonatkozást jelöltük meg. Az első és az utolsó dimenzió kiválasztását kutatási (így Angelusz–Tardos 2006, ill. Angelusz–Tardos 2010b), de mindennapi tapasztalataink is evidenssé tették. A politikai-ideológiai tömbök szerinti pregnáns hasadások 2010-ben aligha voltak kérdésesek. A vizsgálatainkban megkülönböztetett szociokulturális: anyagi (jövedelmi, vagyoni), kulturális (köztük iskolázottsági) és kapcsolathálózati erőforrások közti viszonylag szoros és hosszabb időszakot tekintve is tartós kapcsolatot tapasztaltunk. Az erőforrások reprodukciójára irányuló elemzéseink továbbá a kiinduló esélyek évtizedeken átvívelő érvényesülésére világítottak rá.

Harmadik mozzanatként a generációs vetület bevonása talán kevésbé volt kézenfekvő, azonban a politikai-ideológiai tagoltságra irányuló vizsgálataink az életkori/kohorsz, míg az erőforrás-fókuszú elemzéseink az azzal közvetlenül összefüggő aktivitási tényező szerepét húzták alá különböző típusú előnyök-hátrányok alakulásában, meghatározott társadalmi szegmensek igen alacsony foglalkoztatási szintje mellett (ezen belül a rendszerváltó átmenet hosszabb távú kohorszspecifikus hatásait is tekintetbe véve a munkaerőpiaci esélyek alakulásában). Kutatásaink egy iránya ugyanakkor az új kommunikációs technikák, a digitális kultúra terén is az életkori tagoltsággal határozottan összefüggő jellegzetességekre világított rá.

Előadásunk a jelzett szakadásmozzanatok közül megkülönböztetett figyelmet fordított a politikai-ideológiai vonatkozásra, s ebben aktuális kutatási súlypontjaink mellett (Angelusz–Tardos 2010b) a duális társadalmi szerkezetek történeti érvényével kapcsolatos viták releváns vonatkozásai, konkrétan az erőforrás-alapú és a politikai tagoltság bizonyos, egymást keresztező hatásaira utaló megállapítások is közrejátszottak. Bár Ferge Zsuzsa érdeklődésétől ezek a vonatkozások sem álltak távol – már csak a pályafutása utolsó szakaszának leginkább hangsúlyos társadalompolitikai kérdéskörével is kapcsolatban –, hadd emeljem ki prezentációnk egy olyan bemutató ábráját, amely különböző típusú erőforrásokat összevető elemzéseinken alapult. Ehhez viszonylag nagy adatbázist a megelőző évek különböző felvételeinek összegzésével alakítottunk ki, az összevetések során olyan átfogó társadalmi szegmenseket, így szellemi és fizikai foglalkozási, illetve aktív és inaktív csoportokat szerepeltetve, amelyek Zsuzsa munkásságának különböző szakaszaiban ugyancsak kiemelt figyelmet kaptak. Az elemzéseket árnyalta az életkori lejtőnek a különböző foglalkozási és aktivitási kategóriákon belüli megjelenítése. Kutatási súlypontjainknak megfelelően az erőforrás fajták között – a kulturális és az anyagi mellett – a kapcsolathálózati és a politikai (részvételi) pozíciók is megjelentek (Függelék: F2. ábra).

Az ábra valamennyi grafikai eleme az áttekintésbe bevont tényezők, úgy, mint (függő változóként) az analitikus erőforrás-dimenziók és (független változóként) a nagy foglalkozási csoportok szerint külön-külön

vizsgált életkori-aktivitási vetület az előnyök-hátrányok – a szellemi/fizikai, és az aktív/inaktív összevetésben is érvényesülő – egymásra rakódását jelezte.¹⁵ S ha a szellemi és a fizikai mezőnyt részben aktivitástól és jószerint életkortól függetlenül választotta szét a kulturális és az anyagi erőforrások szintje (igaz, utóbbi tekintetben a nyugdíjba vonulás a szellemiek között is jelentős, az aktív fizikaiakét közelítő pozícióvesztéssel járt együtt), a kapcsolathálózati és a politikai-részvételi vonatkozás valamelyest árnyalta a képet. A szellemi és a fizikai foglalkozások esetében a fiatalabb korcsoportok közti még aránylag kiegyenlített erőforrások az idősebb korcsoportok felé váltak szakadékszerűvé (a fiatalabb szegmensekben a kapcsolatokkal rendelkezés és a politikai részvétel az erőforrások összekapcsolódását tekintve inkább az egyenlőtlenségeket valamelyest oldó, interszekciós, az idősebb évjáratokban viszont egyaránt az előnyöket-hátrányokat halmozó, konszolidációs szerepben jelent meg). Az elemzés alapvetően keresztmetszeti jellege ugyanakkor az életkori és a kohorsz-tényezők gyakorlati szétválaszthatatlanságából következő elemzési és értelmezési korlátot is magában hordott. Nem kizárt, hogy az összefüggések mögött olyan dinamikus mozzanat is meghúzódott, amely az adott erőforrás-dimenziókat tekintve a vizsgált társadalmi szegmensek szétválásának kohorszjellegű mérséklődését vetítették előre.¹⁶

Persze a prezentáció során tudatában voltunk az itt figyelembe vett további differenciáló tényezők jelentős, adott esetben szakadásszerű eltéréseket generáló szerepének, hogy csak az urbanizációs lejtőre, vagy az etnikai-kisebbségi tényezőre utaljak ebben a sorban. Az előadás során nem térhettünk ki mindezekre, a kutatásaink köre is behatárolta a lehetőségeket. A befejezéshez közeledve viszont, hadd idézzem ezzel kapcsolatban is Ferge Zsuzsa egy nagyon pregnáns megfogalmazását a társadalom különböző hasadásait, azok szétválását vagy szegregációs irányú egymásra torlódását illetően: *„A társadalom kettészakadása több területen mélyült. Mára kettős a szakadás. A politikában lassan áthidalhatatlan a szakadék a liberálisok és illiberálisok, ha tetszik bal és jobb, idegenszívű és nemzeti tudatú között. A társadalomban két nagy törésvonal rajzolódik ki, amelyek (egyelőre?) politikafüggetlenek. Fent az oligarchák, hatalmasok, nagytőkések, nagybirtokosok, magukat nagyúrnak álmodók, a tőkés és feudális világ furcsa posztszocialista kevercse alkot egyre összetartóbb, a társadalom egészétől mind jobban távolodó csoportot. Lent a szegények, mélyszegények, munkanélküliek, prekáriusok, hajléktalanná válók, romák milliós tömege nemcsak távolodik, hanem egyre inkább kiszakad a társadalomból, szorul be szegregátumokba, leszakadó falvakba és kistérségekbe, a reménytelen sorsvesztésbe”* (Ferge 2015:22).

Bármennyire sokszínű is a társadalmi távolságokban, elkülönülésben szerepet játszó tényezők köre, a „normál” kutatói pálya csak szűkebb kört enged bejárni, mint ami válaszra váró feladatként a szem előtt lebeg. Ebben nyilván esetlegességek, a még végig nem járt, további lehetőséggel kecsegtető kutatási irányok is közrejátszanak. Angelusz Róberttel folytatott vizsgálatainkban a kapcsolathálózati megközelítésen belül is ilyen módszertani preferencia fűződött az eredeti Lin–Dumin-féle változatban foglalkozási ismeretségekre kidolgozott úgynevezett pozíciógenerátoros technika alkalmazásához (Angelusz–Tardos 2008). Még ha azt a későbbiekben más vonatkozásokra, így a pártpolitikai kapcsolatokra is kiterjesztettük. A módszer a megcélzott konkrét foglalkozásokon túl, az interaktív csoportosulásokban testet öltő szélesebb társadalmi

15 A prezentáció további részletei közt bemutatott háttéreloszlások ehhez további adalékul szolgáltak: míg az alapul szolgáló 2005–2008-as mintanépe sségen belül 52:48 volt az aktívák és az inaktívák aránya, ugyanez a szellemi foglalkozásúak között 60:40, a fizikaiak között viszont 47:53 volt (a keresői aktivitás életkori összefüggéséről szintén bemutatott összehasonlító adatsor pedig a teljes népességet tekintve az aktív/inaktív státusváltás nemzetközi viszonylatban is korai jellemzőjére utalt).

16 Hogy valóban így áll-e, azt a hasonló erőforrás-pozíciókra kiterjedő újabb vizsgálatok jelezhetnék (kellő idő telt el az ilyen típusú változások nyomon követésére); jó hír lenne ilyenekről hallani, akár a vizsgálatokat, akár az eredményeket illetően.

miliók körvonalazását tekintve bizonyult több ízben is hasznosnak, és ezt a potenciált csak növelte a komparatív kutatásokba való bevezetése az elmúlt évtized ISSP-hullámai során. Későbbi kutatásaimban, további kutatótársakkal folytatott vizsgálatainkban is – a foglalkozási kérdéskör minden jelentőségvesztéséről való megfontolások ellenére – ezt a hagyományt vittük tovább. Így korábbi adatbázisokra építve a nagyobb foglalkozási csoportokat illető távolságtartást vagy érintkezési közelséget illetően (Tardos 2015), a társadalmi miliók közti határvonalakat és eltávolodást több évtizedes távon nyomon kísérve (Kmetty et al 2018). Ezen kívül egy újabb módszertani lehetőség, a pozíciógenerátoros felvételekben rejlő két elem (a foglalkozási tételek és a velük kapcsolatos ismeretségek egyéni erőforrásai) kölcsönös kapcsolatának kihasználásával folytat összehasonlító elemzések a 2016–17-es ISSP modul alapján az ismertségi/elismerési viszonyok leképezése céljából (Tardos 2022). Ezek a nemzetközi mezőny többségét számottevően meghaladó hazai távolságértékeket jelezték a szellemi és a fizikai, illetve az elit és a társadalmilag leértékelt foglalkozási kategóriák között.

A már említett nagyinterjúban Ferge Zsuzsa (2014) kutatási területének súlypontjairól és megközelítési irányiról, módszertani opcióiról is rengeteg tapasztalatot adott tovább a társadalomkutatás következő nemzedékeinek (noha ez az informális műfaj ritkán szerepel a kötelező irodalmak tételei között, bizonyára helye lenne köztük). S ha kritikusan nyilatkozott is a szociológia teljesítményéről az egyenlőtlenségek mivoltát és megélését, tolerálását illetően, a fókuszot illető meggyőződése határozott maradt. *„Visszamenőleges lelkiismeret-furdalásom legkevésbé az egyenlőtlenségekkel kapcsolatban van. Az első perctől tudtam, és amikor és ahogyan lehetett, meg is írtam, hogy az egyenlőség politikailag nagyszerű jelszó, ám szociológiailag csak az egyenlőtlenség fogalma értelmezhető. A jelentős egyenlőtlenségek társadalmilag betegítenek, ugyanúgy, mint a szabadság hiánya”* (Ferge 2014:23). Amikor pedig a további kutatások perspektivikus irányiról szólt, több évtized tapasztalatának birtokában idézte fel azokat a módszertani alapelveket is, amelyeket még munkássága egy korai szakaszában foglalt össze egy olyan munkában (Cseh-Szombathy–Ferge 1971), amely szociológusok több nemzedéke számára jelenítette meg a társadalomkutatás korszerű elgondolásait. Az interjúban kifejtett módszertani iránymutatás a kvantitatív/kvalitatív megközelítések újabb vitái idején is változatlan érvényű: *„A ’mennyi’ és a ’milyen’ kérdései további gondolkodást igényelnének. A ’mennyinek’ szinte nincs értelme a ’milyen’ nélkül, még olyan elvont fogalmaknál sem, mint a GDP növekedési aránya, vagy a népesség szám változása. A ’milyen’ talán (látszólag?) értelmezhető a ’mennyi’ nélkül, de előbb-utóbb valamit a dolog súlyáról is mondanunk kell”* (Ferge 2014:26). Ferge Zsuzsa hangsúlyosan normatív társadalompolitikai intencióinak fényében még inkább megszívlelendő az a figyelmeztetése, amely a kutatási koncepcióban foglalt eredményeket akár csak reflektálatlanul megelőlegező survey-gyakorlatoktól óv, egyben a reflexív módszertani alapállást is bátorítja: *„Újra kell gondolnunk a módszertan egyik alapkövét, hogy vigyázni kell, nehogy a kérdéseinkkel ’rávezessünk’ vagy ’befolyásoljunk’... Ezért talán ennek a befolyásolásnak a szerepét, lehetőségeit, hatásait, kárait és hasznait kellene jobban megértenünk. Már sokan ráléptek erre az útra – izgalmas kaland”* (Ferge 2014:26).

ÖRÖKSÉG ÉS FOLYTATÁS

Nem lenne teljes ez a megemlékezés, ha nem kísérelném meg összefoglalni, hogy Ferge Zsuzsa munkássága milyen örökséget, kapcsolódási lehetőségeket hagy a szociológiai mai és holnapi művelői számára. Remélem, nem személyes elfogultság annak kiemelése, hogy az egymásra torlódó egyenlőtlenségek, a különböző típusú hátrányok vizsgálatának akár strukturális, akár rétegződési szempontú megközelítésével a diszciplína megkerülhetetlen „mag-kérdéskörének” napirenden maradását szolgálta – abban az utóbbi időszakban is, amikor különböző társdiszciplínák, de a szociológia peremterületeiről a főáramba felfutó újabb témakörök, önállósuló ágazatok is konkurens vonáspontokat teremtettek. Már a fentiek is érzékeltették ugyanakkor, hogy ő maga is reflexíven reagált azokra a kihívásokra, amelyek a jelentős részben általa kialakított, majd a nemzetközi sztenderdekkel is jól összezsírozott megközelítési kereteket érték a hazai kutatás idevágó területén. A kétezres évek végére több lépcsőfokon, részleges korrekciókon keresztül kifinomult elgondolásának (összefoglaló jelleggel lásd: Ferge 2010b) a korábbi modellhez képest előtérbe helyezett strukturális hangsúlya részben a hatalmi, a gazdasági és a kulturális tőke erőviszonyainak vizsgálatát, részben a rendszerintegrációs és a társadalmi integrációs vonatkozások együttes figyelembevételét foglalta magában. Utóbbi vonatkozásban a „cselekvők közötti viszonyok hálózatát, a köztük meglévő távolságok és hierarchiák rendszerét” (Ferge 2010b:24) az intézményes rendszerelemekhez hasonlóan objektív, jelentős képződményeknek tekintve, a leginkább bevett felfogások egészéhez képest tágabb, sok tekintetben előremutató struktúrakoncepciót választott. Ugyancsak ennek a cselekvésközpontú szemléletnek a jegyében tett kísérletet egy olyan osztálymodell körvonalazására is, amely a komparatív kutatási irányokban is polgárjogot nyert (hierarchikus és részben horizontális elemeket is magában foglaló) osztályidentifikációnak, e sok tekintetben szubjektív jellegű szociokulturális tényezőnek is meghatározó szerepet juttatott. A társadalmistátus-vonatkozásokat illetően annak a fontos megjegyzésnek a kíséretében, hogy „*nincs valódi objektív mutató*” (Ferge 2010b:147).

A struktúra- és rétegződéskutatás elmúlt évtizedeken belüli nemzetközi tendenciái igazából kevés támaszt adtak ezeknek az elgondolásoknak a szélesebb keretek közé ágyazásához. Bár a főáramú EGP-modell az integratív vonatkozások közül a tulajdonnak, a munkaerőpiaci helyzetnek, az alkalmazási viszonyoknak maga is kiemelt szerepet juttatott – jól illeszkedve a társadalmi hátrányok, egymást erősítő egyenlőtlenségek fergei súlypontjához –, a fentiekben érintett szociálintegratív vonatkozásokhoz keveset tett hozzá. A Savage és munkatársai által indított nagyszabású 2011-es BBC társadalmiosztály-kutatás – amelyre Ferge Zsuzsa gyorsan reflektált (Ferge 2012) – egy új tipológia konstrukciójában, bourdieui nyomdokon, a gazdasági és a kulturális mellett a társadalmi tőkének, kapcsolathálózati erőforrásoknak is meghatározó szerepet szánt (Savage 2015). A „cselekvők közötti viszonyok hálózatát” ugyanakkor legfeljebb csak implicit módon foglalta magába, és az osztályidentifikáció konstitutív szerepét sem jelenítette meg. A tőkefajták tipológiai kombinációin túl a BBC-osztálymodell további újszerű mozzanataként a több szempontból – főként az alkalmazási instabilitás és ahhoz kapcsolódó hátrányok oldaláról – törékeny „prekariátus” kategóriájának osztályjellegű bevonása jelent meg. Az itt számításba vett társadalmi szegmens – amely az elmúlt évtizedek recessziós munkaerőpiaci zavarai nyomán különösen a kulturális tőke tekintetében meglehetősen heterogén, a főként gazdasági-szociális eredetű deprivációkat megjelenítő profilúvá vált – Ferge Zsuzsa számára is kitüntetett súlypontként jelent meg. A Savage-féle új, egészében hierarchikus hangsúlyú tipológiában ugyanakkor a foglalkozási/munkajelleg vonatkozás (a pozíciógenerátoros technika révén) inkább csak közvetve – a horizontális

(pl. ágazati) metszetet nagyrészt kiiktatva – jelent meg.¹⁷

Ha nem is állítható minden további nélkül, hogy a terület új megközelítései között a tőke/erőforrás-fókuszú irányok konkurencia nélkül maradtak, a foglalkozásalapú modellek korszerű változatai nem álltak össze paradigmaformáló átütő egységgé. Ezek egy jellegzetes vonulata a foglalkozások egy kvalitatívabb – nemcsak a munka jellegét, hanem tárgyi és társadalmi közegét, általános milióját is előtérbe állító – kezelésmódja felé vett irányt. Oesch (2015) szektor-, munkajelleg- és intézményfókuszú foglalkozási osztálysémája főként választói döntésekben megtestesülő cselekvési preferenciákat emel ki, csakúgy, mint Kitschelt és Rehm (2014) eleve politikai-ideológiai orientációs fókuszú, ugyanakkor a foglalkozások gyakorlati stíluselemeit is megkülönböztető sémája. A foglalkozás-munkajelleg kvalitatív potenciálját még hangsúlyosabban képviseli Weeden és Grusky „mikro-osztály” koncepciója (2012) a funkcionális szakválogatottak még árnyaltabb, életstílus-elemeket is figyelembe vevő megjelenítésével. Igaz, ez az elgondolás alapján deduktív módon valósította meg a „nagy osztályokkal” kapcsolatos aggregációt (illetve dezaggregációt). A foglalkozási klasszifikációk különböző szintjei közötti empirikusabb átváltásra ugyanakkor kapcsolathálózati kiindulású példa a breigeri dualitás (egyén és csoport, általánosabban mikro- és makroegységek egymást konstituáló viszonyára épülő) koncepciójának idevágó alkalmazása.¹⁸ Egy differenciáltabb foglalkozási kategóriákból kiinduló kapcsolathálózati megközelítésű kezdeményezés (Lambert–Griffith 2018) ugyanakkor a szintetikusabb mutatókat tekintve nem az osztályjellegű klasszifikálás, hanem a hierarchikusan tételezett CAMSIS-skála¹⁹ vonalán halad. Bár ezek a foglalkozásalapú rétegződés-/struktúraelgondolások egyaránt fontos pontokon mutatnak új irányok felé, a legutóbbi időig kevés törekvés mutatkozott ezek konvergens összekapcsolására – részben elvi eltérések is gátolják –, bár nem csekély a lehetséges közös elemzési terület.

Az árnyaltabb megoldások kidolgozását az elmúlt évtizedekben a nemzetközi szinten olyan társadalomstatistikai fejlemények is nehezítették, mint a népszámlálás hagyományos intézményének fokozatos leváltása a különböző közigazgatási regiszterek együttes alkalmazása révén, amely a foglalkozási rétegződés vizsgálata számára fontos adalékok kiesésével járt együtt. Bizonyos kompenzációt jelenthetnek a nagy összehasonlító kutatási programok bővülő adatbázisai és kumulatív lehetőségei. Ez nemcsak az időbeli metszetet – immár több évtizednyi felvételi anyagot – érinti, hanem meghatározott módszertani keretek között – a foglalkozási szerkezetek globális konvergenciájára is alapozva – a résztvevő országok együttes adatbázisát is átfogó és regionális elemzések elkészítését is; még ha egyelőre ez inkább lehetőségként merül is csak fel. További fontos infrastrukturális pozitívum ennek során az ISCO foglalkozási klasszifikáció különböző mélységű sztetenderd bevonása az említett nagy adatbázisok zömébe, egymástól eltérő megközelítési irányok számára egyaránt utat nyitva. A komparatív programok egy része a szubjektív osztályidentifikáció mozzanatát is napirányban tartja (az viszont ebben a vonatkozásban is korlátot jelent, hogy a részletes ISCO és az identifikációs változó az egyes felvételi sorozatokban inkább egymást helyettesítő, mint párhuzamos jelleggel van jelen). A foglalkozási hálózatok közvetlen (pozíció-, vagy más esetekben név-, vagy méretgenerátoros) megközelíté-

17 Más kérdés, hogy a részletesebb foglalkozási klasszifikáció alkalmazása révén mélyebbre hatoló, sok árnyalatot tükröző interpretációs részletek (Savage 2015) az elemzés leginformatívabb adalékai között tarthatók számon, a maguk részéről is érzékelve e tényezőnek a jelenkori társadalmi-gazdasági körülmények között is meghatározó jelentőségét.

18 Ha ez esetben kisebb számú, már aggregáltabb klasszifikációból indulva is ki, és alapvetően hierarchikus jellegű foglalkozási osztálytipológiát eredményezve (Bian et al. 2005).

19 A *Cambridge Social Interaction and Stratification Scale (CAMSIS)* hosszú távú kutatási program foglalkozási csoportok közötti (leggyakrabban házastársi alapú) interakciós mintázatai alapján hozott létre nemzetközi komparatív és longitudinális adatbázist a foglalkozási rétegződés (egydimenziós) hierarchikus leképezése céljából (lásd például: Lambert–Prandy 2018).

se és kutatási jelenléte már kevésbé általános (legnagyobb hangsúllyal az ISSP program egyes hullámaiban). Igaz, ez a hiány nem zárja ki a duális jellegű (két-, esetleg több szempontú) kapcsolathálózati elemzési lehetőségek alkalmazását a foglalkozási szegmensek és további (szerkezeti vagy cselekvési/orientációs) jellemzők kapcsolati mátrixai alapján, ha mind ez idáig kevés ilyen kísérletre került is sor.

Az, hogy a nemzetközi összehasonlító programok – melyek lehetőségeire Ferge Zsuzsa maga is hangsúlyosan támaszkodott – a társadalomkutatás különböző irányzatai, megközelítési platformjai számára egyaránt eszközül szolgálhatnak, konceptuálisan is közel állt hozzá. Fenti összegző munkájában egy határozottan plurális összképet vázolt, a különböző intézményrendszerekben elfoglalt pozíciók betöltői közötti viszonyok makro- és mikroszintű, horizontális és vertikális, konfliktusos és harmonikusabb vonatkozásokat egyaránt felölelő nagyszámú együtteséről szólva (Ferge 2010b:34). Noha munkásságát alapvetően inkább konfliktusfókuszú, mint funkcionalista orientáció jellemezte, és Huszár Ákos normatív funkcionalista kiindulású kezdeményezését a foglalkozási osztályok terén is egy ilyen platformról bírálta (Ferge 2013), ezt a legkevésbé sem merev módon tette, amikor például a Parsons és még inkább Merton elgondolásaiban is benne rejlik kritikai potenciálra (például a látens funkciók, a diszfunkcionális strukturális jegyek és a nem-szándékolt következmények szerepére) is felhívta a figyelmet. Ezek az elemzési lehetőségek azután fontos pontokon jelentek meg, amikor a 2016-os mikrocenzus kiterjedt presztízsmoduljára támaszkodva a Huszár–Sik kutatócsoport egy presztízsalapú új tipológia körvonalazására tett kísérletet, a foglalkozások státusképző (hatalmi, jövedelmi stb.) jegyeinek és a hasznosságukról alkotott értékelések párhuzamára vagy éppen kontrasztjára építve (Sik et al. 2023). A különböző paradigmák fenti kezelésmódjával cseng össze továbbá, amikor egy egészében konfliktusjellegű osztályelmélet talajáról kiindulva Éber Márk (2022) olyan eltérő ideológiai orientációjú szociológiai klasszikusok konceptuális párhuzamaira, részbeni átfedéseire világított rá, mint Bourdieu és Luhmann.

Nem felelne meg a valóságnak, ha a hazai struktúra- és rétegződéskutatás elmúlt egy-két évtizedének fejleményeit egyaránt a fenti konceptuális vonulathoz kapcsolnánk. Túlmenne a jelen esszé keretein, ha részleteiben foglalkoznánk azokkal a kutatási irányokkal – akár a strukturális és foglalkozásosztály-/milióelemzések, akár különböző tőkealapú szintetikus megközelítések, vagy bizonyos cselekvési és beágyazottsági vonatkozásokat is magukba foglaló integrációs modellek vonalán –, amelyekben egyik-másik vonatkozásban szintén fellelhetők a Ferge Zsuzsa által felvetett újabb elgondolások. Az olyan fejlemények viszont már minden bizonnyal kívül esnek az általa kezdeményezett irányokon, amikor egyes kutatási programok szocio-demográfiai változóegyütteséből a (kétségtelenül „babrás”) foglalkozási modul egésze is kikerül (nem beszélve az osztályidentifikáció egyébként kevésbé ráfordításigényes kérdésváltozatairól). Vélhetően ezek a tapasztalatok is hozzájárultak a megemlékezésem bevezető részében érintett – bizonyos szkepszist is tartalmazó – önreflexív megnyilatkozásokhoz a struktúra-, illetve tőkefókuszú kezdeményezéseket illetően.

Mindenesetre ezeknek a meditatív kifejtéseknek során továbbra is aktuális, ma is megfontolásra érdemes dilemmákat fogalmazott meg a tőkefókuszú megközelítések – legalábbis azok leginkább közkeletű változatainak – olyan vakfoltjait illetően, mint a származási és a lakóhelyi tényező (Ferge 2010b:30), amelyek kétségkívül egyaránt strukturális egyenlőtlenségforrást képeznek. Ahogy nemzetközi tapasztalatok alapján erre is rávilágított, ha Európa más térségeiben mérséklődhetett is az elmúlt évtizedekben a települési mozzanat jelentősége, a kelet-európai fejlemények más tendenciákra utaltak az urbanizációs lejtő hasadásait illetően. Amíg az egykor kifejlesztett rétegződésmodellje ezt a vonatkozást explicit módon is magába foglalta, a települési kontextus jellegével közvetlenül összefüggő foglalkozási elem fokozatosan kikapott a klasszifikációs apparátusból. S ha mindezeknek az elképzeléseknek a gyakorlati megvalósítása már nem is adatott meg Fer-

ge Zsuzsa számára, az elképzelései bőven adnak muníciót egy megújított struktúra- és rétegződési eszköztár számára (ahogy visszatérően hangsúlyozta, a struktúra- és rétegződés vonatkozások egymástól korántsem elszakított felfogása értelmében). Csak olvasni kell műveit, és elgondolkozni az általa újra és újra felvetett konceptuális kérdéseken és gyakorlati megoldásukon.

FÜGGELÉK

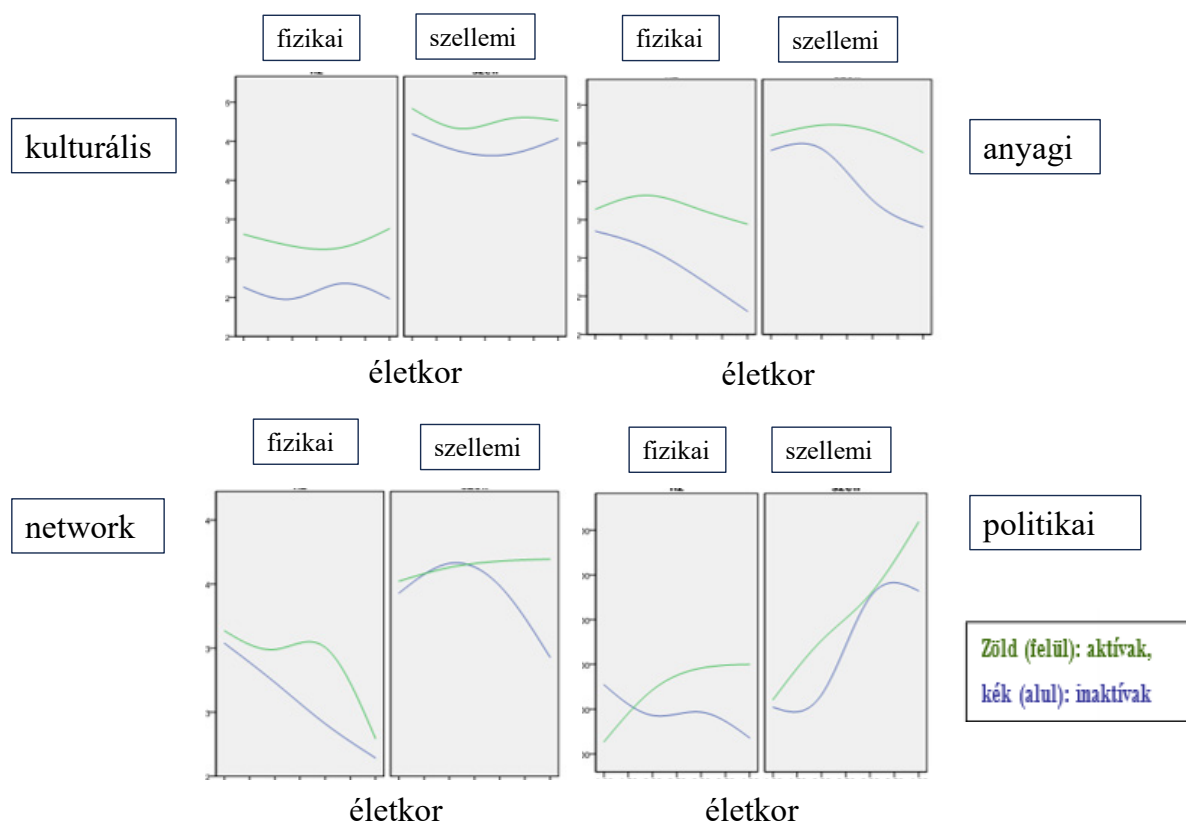
F1. ábra A strukturális változók Angelusz Róbert által elgondolt tipológiája

Dimenziók, paraméterek	Emergens	Nominális	Hierarchikus	Graduális
Hierarchikus tagolódás megléte	+	–	+	–
Éles választóvonal megléte	+	+	–	–

Forrás: Angelusz 2000. 42.o.

F2. ábra. Kulturális, anyagi, kapcsolathálózati és politikai erőforrások életkor szerinti alakulása szellemi fizikai aktív és inaktív csoportokban

(2005-2008 kumulált adatbázis: DKMKA-MVP és MTA-ELTE KKCS, N=3200, SPSS17 Graphs spline görbék)

* Az életkor tényezője (a vízszintes tengelyen) hét kategóriás változóra épült, a legfiatalabbtól a legidősebb korcsoportok felé haladva.

** A négy erőforrásfajta (a függőleges tengelyen) külön-külön számított index (főkomponens) szóróértékén alapul.

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. A strukturális szakadékok három típusa, MTA, 2010 május

*A kumulált adatbázis forrásai a Kulturális-interakciós rétegződés kutatás (OTKA/MTA-ELTE KKCS) 2005-ös, illetve a DKMKA Választáskutatás Program 2008-as felvétele.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz R. (1996) *Optikai csalódások*. Budapest.: Pesti Szalon.
- Angelusz R. (2000) Rétegződés és láthatóság. In Angelusz R. *A láthatóság görbe tükrői*. Társadalomoptikai tanulmányok. Budapest: Új Mandátum. 39–58.
- Angelusz R. (2010) Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 3, 147–166.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Angelusz R. – Tardos R. (2008) Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003. In Lin, N. – Erickson, B. H. (szerk.) *Social Capital*. Oxford: Oxford University. 394–420.
<http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234387.003.0172>
- Angelusz R. – Tardos R. (2010a) *A strukturális szakadékok három típusa: erőforrásbeli, generációs és ideológia politikai tagolódás a magyar társadalomban*. MTA tudományos ülészsak 2010. május.
- Angelusz R. – Tardos R. (2010b) A törésvonalak átrendeződése, avagy egy új divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle*, 1, 4–25.
- Angelusz R. – Tardos R. (2012[1991]) Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium.
- Bian, Y. – Breiger, R. – Galaskiewicz, J. – Davis, D. (2005) Occupation, class, and social networks in urban China. *Social forces*, 4, 1443–1468. <https://doi.org/10.1353/sof.2005.0053>
- Blau, P. (1994) *Structural contexts of opportunities*. Chicago: University of Chicago.
- Burt, R. (2005) *Brokerage and Closure*. Oxford: Oxford University.
- Cseh-Szombathy L. – Ferge Zs. (1971) *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Esping-Andersen, G. (1993) *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*. London: Sage.
- Éber M. Á. (2022) Párhuzamosok a végtelenben: tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében. *Szociológiai Szemle*, 3, 4–23. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2022.3.1>
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4, 9–33.
- Ferge Zs. (2004) *Ellenálló egyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek természetrajzához*. Akadémiai székfoglaló előadás. Budapest: MTA.
- Ferge Zs. (2010a) *Egy dinamizált struktúra-felfogás: struktúra és cselekvők új megközelítésben*. MTA tudományos ülészsak 2010. május.
- Ferge Zs. (2010b) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra alakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge, Zs. (2012) Prekariátus és Magyarország: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. *Fordulat (2008-tól Új Folyam)*, 19, 116–126.
- Ferge, Zs. (2013) Puzzled Reflections on Huszár's Article1. *Review of Sociology*, 4, 50–63.
- Ferge Zs. (2014) Utólagos csatlakozás a Kolosi–Szelényi párbeszédhez a társadalmi egyenlőtlenségekről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 18–26.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika. 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Huszár Á. (2012) Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2, 4–26.
- Huszár Á. (2013) Foglalkozási osztályszerkezet – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 1, 31–56.
- Kitschelt, H. – Rehm, P. (2014) Occupations as a site of political preference formation. *Comparative Political Studies*, 47(12), 1670–1706. <https://doi.org/10.1177/0010414013516066>
- Kmetty Z. – Tardos R. – Albert F. – Dávid B. (2018) Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. Exploiting the potential of the occupational position generator. *Social Networks* (55), 116–129.
<https://doi.org/10.1016/j.socnet.2018.05.007>
- Lambert, P.S. and Prandy, K. (2018) *CAMSIS project webpages: Cambridge Social Interaction and Stratification Scales*, Elérhető: <http://www.camsis.stir.ac.uk/> [Letöltve: 2025-07-30].

- Lambert, P. – Griffiths, D. (2018) *Social Inequalities and Occupational Stratification: Methods and concepts in the analysis of social distance*. Springer. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-02253-0>
- Martin, J. L. (2009) *Social Structures*. N.J.Princeton: Princeton University. <https://doi.org/10.1515/9781400830534>.
- Oesch, D. (2015) Occupational structure and labor market change in Western Europe since 1990. *The politics of advanced capitalism*. 4, 112–132.
- Pappi, F. U. (1990 [1981]) A kispolgárság és az új középosztály: A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI. 92–110.
- Prandy K. (1999). The social interaction approach to the measurement and analysis of social stratification. *International Journal of Sociology & Social Policy*, 19(9/10/11), 204–236.
- Savage, M. (2015) *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin. <https://doi.org/10.2501/IJMR-2016-019>
- Sik E. – Huszár Á. – Nagy R. K. (2023). A foglalkozások inkonzisztenciája–egy új, presztízsalapú tipológia felé. *Statistikai Szemle*, 101(2), 95–117. <https://doi.org/10.20311/stat2023.02.hu0095>
- Tardos R. (2012) Vázlatok a strukturális szakadások egy kapcsolathálózati szemléletű tipológiájához. In Balog I. (szerk.) *A szociológia szemüvegén keresztül*. Szeged: Belvedere. 324–333.
- Tardos R. (2013) New Lines of a Functional Analysis of Structure!? *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 4, 92–96.
- Tardos R. (2015) Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika*, 3–4, 59–76.
- Tardos R. (2022) Jó nexusok és rossz társaságok: Foglalkozási miliók és kapcsolathálózati erőforrások reflektív megközelítése komparatív háttérrel. *Socio. hu Társadalomtudományi Szemle*, 3, 27–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.27>
- Tilly, Ch. (1998) *Durable Inequality*. Berkeley: University of California.
- Weeden, K. A. – Grusky, D. B. (2012) The three worlds of inequality. *American Journal of Sociology*, 117(6), 1723–1785. <https://doi.org/10.1086/665035>
- White, H. C. (2008 [1965]) *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton: Princeton University. <https://doi.org/10.1515/9781400845903>